

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Paus Leo XIII

(Carpineto Romano 1810-Rome 1903)

door *Karim Schelkens*

De auteur is postdoctoraal onderzoeker van het FWO – Vlaanderen en is als kerkhistoricus verbonden aan de onderzoekseenheid Geschiedenis van kerk en theologie van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is tevens verbonden aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit Tilburg.

Oude antwoorden op een nieuwe crisis

‘Laat niemand de gedachte aanhouden dat individuele gelovigen geen toegang zouden hebben tot actieve deelname in de taak van het verkondigen van de christelijke leer, in bijzonder hen aan wie God verstandelijke gaven schonk met de sterke wens om hen te benutten.’

Wie enigszins vertrouwd is met documenten van het katholieke leergezag zou voorgaand citaat spontaan plaatsen in de jaren zestig van de vorige eeuw. Fout dus: deze sierlijke frasering komt uit de pen van paus Leo XIII (1810-1903), en dateert van 10 januari 1890. De befaamde paus wijdde op die dag een encycliek getiteld *Sapientiae Christianae* aan de rol van de christenen als burgers, als deelnemers aan het maatschap-

pelijke veld. Onder alle roem van die andere encycliek, *Rerum Novarum*, sneeuwde dit pareltje enigszins onterecht onder, terwijl het lezenswaardig blijft, ook in onze huidige context van economische, politieke en sociale crisis.

De christelijke traditie heeft er een handje van om in tijden van crisis aan vernieuwing te doen, maar heeft daar zo haar eigen methode toe. Vernieuwing valt zelden uit de lucht, maar vindt plaats in de vorm van herbronning, een terugkeer *ad fontes*. Ze ontstaat uit de combinatie van het lezen en taxeren van de actuele situatie en context, en het confronteren van die lezing met bronnen uit het eigen verleden. Wanneer men oude bronnen bevraagt op hun waarde

het door kardinaal Pecci bijgewoonde Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) wordt vandaag steevast geïdentificeerd met een strakke aandacht voor de hiërarchie en de juridische macht van de paus, om van het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid nog te zwijgen. Dat er een boeiende tekst ter discussie voorlag over de katholieke kerk en de sociale kwestie, behoort vandaag tot de krochten van het geheugen, maar is des te relevanter hier. De tekst haalde nooit het eindproduct van een gepromulgeerd conciliedocument, maar in de jaren 1880 werd hij wel door Leo XIII opgediept uit het Vaticaans archief om als inspiratiebron voor de kerkelijke sociale leer te dienen.

* * *

Precies die sociale leer is waar het in deze bijdrage om draait. De context waarin Leo XIII zijn gedachten ontwikkelde is ongemeen boeiend. Alvorens enkele punten aan te halen die ook in onze actuele crisiscontext het bespreken waard zijn, is het daarom de moeite waard kort verder in te gaan op dit lange pontificaat, dat zich uitstrekt van februari 1878 tot aan het overlijden van de paus op 20 juli 1903. Onmiddellijk erfgenaam van Pius IX, benutte Leo XIII zijn diplomatieke kwaliteiten sterk om de banden met de natiestaten te normaliseren en vaak verbroken banden weer aan te halen, wat wellicht het sterkst tot uiting kwam in zijn politiek ten aanzien van de *Kulturkampf*. Meteen bij de aanvang van zijn pauselijk optreden werd het contact met de Duitse leider Otto von Bismarck aangeknoopt, maar evengoed werd spoedig de band aangehaald met de Russische tsaar Alexander II. Tezelfdertijd groeit onder het leiderschap van paus Leo XIII de interesse in de Verenigde Staten, die niet langer slechts als een exotisch mis-

sionair terrein worden beschouwd.

Er zijn talloze voorbeelden van politiek rapprochement aan te halen waarin Leo XIII en zijn staatssecretaris Mariano kardinaal Rampolla betrokken waren, en het dient ter illustratie dat Leo XIII in een periode 'regeerde' van Europese en zelfs mondiale politieke omwenteling. Dit dwong hem tot een minder defensieve houding dan zijn voorganger had gehad, en maakte dat Leo XIII zich er rekenschap van gaf dat de politieke macht van het Vaticaan als staat zienderogen afnam. Dat werd het duidelijkst in de spanningen die internationaal optraden rond de vraag of er op de conferentie van Den Haag in mei 1899 een Vaticaans vertegenwoordiger aanwezig mocht zijn. De kwestie leidde tot oplopende spanningen tussen het Vaticaan en de Italiaanse republiek en evenzeer tot een heikele situatie voor Nederlandse katholieke politici als Herman Schaepman. Het verlies aan wereldlijke macht van de paus werd gaandeweg gecompenseerd door het opnemen van een rol van moreel en spiritueel leiderschap. Het is precies binnen die herverdeling van de rollen dat de sociale en politieke leer van Leo XIII haar plaats vindt. Deze paus reageert op de Europese politieke en sociale situatie van zijn tijd, zonder haar nog zelf te kunnen bepalen. Dat laat zich voelen op inhoudelijk vlak.

* * *

Leo XIII blijft de grondlegger par excellence van het christelijke solidariteitsdenken. Hij behandelde in de meer dan tachtig encyclieken die hij uitvaardigde bij uitstek sociale en politieke themata, waaronder zaken die ook vandaag nog prominent op de politieke agenda staan, zoals immigratie, onderwijs en vakbonden. Toch, wanneer men deze stortvloed aan encyclieken nader gaat lezen,

valt iets boeiends op. Het woord ‘solidariteit’ als zodanig komt nauwelijks tot niet voor. Dus loont het de moeite de vraag te stellen welke termen dan wel worden gehanteerd en hoe een impliciete solidariteitsvisie werd ontvouwd.

Tegen de achtergrond van opkomend liberalisme en het zeker in de Duitstalige gebieden succesvolle en zich snel verspreidende communisme voelde Leo XIII zich verplicht de kwestie van sociale rechtvaardigheid op te nemen, en te wijzen op de rol van de christendemocratie in dezen. Dat deed hij bij uitstek op 18 januari 1901 – tien jaar na *Rerum Novarum* – in *Graves de Communi Re*. Een alweer vaak vergeten encycliek, gewijd aan de basisprincipes van de christendemocratie. De opdracht van de christendemocraat wordt daarin omschreven in boeiende termen. Zo bestaat zij erin de banden binnen de menselijke samenleving te versterken, op dusdanige wijze dat bij alle burgers het besef van het verplichtend karakter van de sociale opdracht die zij ten overstaan van elkaar hebben wordt verhoogd. De paus concretiseert dat meteen. Niemand, stelt de encycliek, is zo welvarend dat hij geen nood zou hebben aan de hulp van anderen, niemand zo arm dat hij niet van nut kan zijn voor zijn medeburger. Wilen christendemocraten de cohesie in de samenleving verhogen, dan hoort solidariteit te worden ontwikkeld binnen een spanningsveld tussen twee polen: enerzijds naastenliefde en anderzijds de rechtvaardigheid.

Dit nadert heel erg het voorstel dat de voorzitter van de Europese Raad, Herman Van Rompuy, aanbiedt in dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen*. Bouwend op een gedachte van de filosoof Philippe Van Parijs verankert hij solidariteit

‘tussen liefdadigheid en verzekering’. Voor Leo XIII echter speelde het economische beginsel van de verzekering minder sterk door, en werd de koppeling gemaakt van ‘rechtvaardigheid’ aan ‘liefdadig geven’. Doch dit wel in combinatie met deze gedachte: wil de christendemocratie waardevol zijn, dan vooronderstelt dit dat burgers en politieke leiders het wagen elkaar te vertrouwen. Zonder vertrouwen is solidariteit een maat voor niets en dreigt zij uitgehold te worden. Meer dan een eeuw oud, lijkt deze gedachte nog hogelijk relevant. Evenmin irrelevant, toen en nu, is de grond waarop dit gestoeld is. Immers, *Graves de Communi Re* gaat terug op de basisprincipes van *Rerum Novarum*.

* * *

Aan het slot van deze bijdrage komen we dan ook terug uit bij *Rerum Novarum*. De bedoeling kan niet zijn een brede inleiding op deze complexe encycliek te bieden, integendeel zelfs. Veeleer putten we slechts enkele basisgedachten uit deze encycliek die van belang kunnen zijn voor een solidariteitsdenken anno 2012. Vooreerst een argument vanuit de context. Boeiend aan de befaamde encycliek is dat zij geschreven werd in een periode van internationale crisis en spanning. Meer nog: van crisis in de reflectie rond de precieze rol van de natiestaten.

De uitweg die Leo XIII kiest is verrassend, aangezien hij niet vertrekt vanuit de heersende impasse, maar een radicaal andere insteek zoekt. Leo XIII entte het christelijke sociale denken niet op entiteiten als staten, maar op wat daaraan voorafgaat: het individu en zijn meest nabije context, het gezin. Niet de staatsstructuren onder welke vorm dan ook zijn bepalend voor de solidariteit, stelt Leo XIII. Er is zelfs geen nood om in deze reflectie de staat binnen te brengen. De

mens als persoon gaat vooraf aan de staat en bezit reeds a priori het recht om voor de integriteit van zijn lichaam en geest te zorgen. Hieruit ontstaat wederzijdse verantwoor-

Leo XIII entte het christelijke sociale denken op wat aan de staat voorafgaat: het individu en het gezin

delijkheid. Het gezin als microsamenleving is voor Leo XIII fundamenteel, en vormt de basis voor de ontwikkeling van een samenleving. Precies daar immers leert de mens de basisbeginselen van zowel naastenliefde als rechtvaardigheid, precies de principes die ten grondslag liggen aan het politieke christendemocratisch solidariteitsdenken dat we zojuist schetsten. Meteen sluiten we ook opnieuw aan bij de aanvang van deze

bijdrage, en wordt solidariteit voor *Rerum Novarum* ontwikkeld aan gene zijde van een overdreven mercantilisme – dat het individu op zichzelf terugwerpt – en wat Leo XIII noemde ‘excessief socialisme’ – dat de rechten en verlangens van de individuele persoon onvoldoende erkent.

Deze positie had verstrekkende gevolgen: zij leidde tot de bekende steun aan vakbonden en verenigingen, tot het christelijke middenveld dat gedurende de twintigste eeuw breed werd uitgebouwd, en tot het gegeven dat sinds Leo XIII solidariteit zich lokaliseert in een constante evenwichtsoefening, die zich telkens opnieuw in een nieuwe context te voltrekken heeft. Vandaag bestaat de uitdaging ook daarin: voorafgaand aan een denken over de rol van natiestaten, helderheid te scheppen in de betekenis van begrippen als rechtvaardigheid en liefdadigheid.